

УДК 331.36

Г.В.НАЗАРОВА, д-р екон. наук, Н.С.МАРКОВА, канд. екон. наук
Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

РОЛЬ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ПРИ ФОРМУВАННІ ЕКОНОМІКИ ЗНАНЬ В УКРАЇНІ

Викладено особливості розвитку економіки знань в Україні у вимірі статистичних показників, які характеризують місце країни серед інших країн світу. Сформульовано проблеми формування економіки знань на основі використання інтелектуального капіталу, розроблено заходи з їх усунення.

Изложены особенности развития экономики знаний в Украине в измерении статистических показателей, характеризующие место страны среди других стран мира. Сформулированы проблемы формирования экономики знаний на основе использования интеллектуального капитала, разработаны мероприятия по их устранению.

There are present features of the development of the knowledge economy in Ukraine in the measurement of statistical indicators of the country's place among the other countries of the world. In the article formulate the problem of forming a knowledge economy based on the use of intellectual capital; measures have developed to address them.

Ключові слова: економіка знань, інтелектуальний капітал, індекс розвитку економіки знань, інформаційні технології, інноваційний розвиток.

Конкурентоспроможність країни залежить від дії багатьох чинників, серед яких чинне місце займають такі, що характеризують сучасність використовуваних технологій, рівень інноваційності експортної політики, якість освітньо-наукового потенціалу, прийняття участі в трансфері технологій, мобільність науково-педагогічних кадрів, інтенсивність дифузії наукових розробок до виробничого процесу тощо. Комплекс суспільно-економічних проблем, що охопили країну, починаючи з 2007 р., а також світова фінансова криза відобразилися у виникненні та розгортанні негативних явищ, відголоски яких не можуть вгамуватися ще й досі, міцно тримаючи майже всі суспільно-економічні інституції. Апелуючи до світових рейтингів, можна наступним чином охарактеризувати сьогоденне положення України в міжнародному співтоваристві: за рейтингом розвитку потенціалу вона посідає 85 місце серед 182 країн світу, за глобальним індексом конкурентоспроможності – 82 місце серед 133 країн, за індексом складності податків – 181 місце серед 183 країн, за екологічним показником виробничої діяльності – 87 місце серед 163 країн, за індексом сприйняття корупції – 147 місце серед 180 країн [1]. Визначаючи стратегічні пріоритети розвитку української економіки в контексті світового простору слід орієнтувати зусилля на використанні міці інтелектуального капіталу країни, що дозволить позиціонувати її як експортера високих технологій.

Означене дає підстави для ідентифікації інтелектуального капіталу як засобу формування й розвитку економіки знань. Актуальність окреслених характеристик відображено в ряді нормативно-правових актів України. Так, в Постанові Верховної Ради України «Про Концепцію науково-технологічного та інноваційного розвитку України» [2] визначаються головні цілі такого розвитку, серед яких: створення ефективних механізмів збереження, ефективного використання та розвитку національного науково-технологічного потенціалу; технологічне переобладнання і структурна перебудова виробництва з метою нарощування випуску товарів, конкурентоспроможних на світовому і внутрішньому ринках; збільшення експортного потенціалу за рахунок наукоємких галузей виробництва, зменшення залежності економіки України від імпорту; відродження творчої діяльності винахідників і раціоналізаторів виробництва; розвиток людини як особистості, збереження і захист її здоров'я та середовища проживання, створення умов для високопродуктивної, творчої та безпечної праці і сучасного побуту.

Питанням ролі інтелектуального капіталу при формуванні економіки знань присвячені праці таких відомих вітчизняних та зарубіжних науковців, як Бажала Ю.М. [3], Буковіча У. [4], Мусіної Л.О. [5], Скарбороу Х. [6], Соколик М.П. [7], Тана Д. [8] тощо. Дослідники здійснюють спроби знайти підходи до розробки системи управління знаннями, їх класифікації, передумов розвитку економіки знань, циклу розвитку організаційних знань на основі всебічного використання інтелектуального капіталу. Автори статті розглядають інтелектуальний капітал як сукупність інтелектуальних ресурсів особистості та підприємства, які за рахунок їх вмілого використання створюють продукти інтелектуальної діяльності та використовуються з метою одержання додаткової вартості. Поряд з цим такі питання, як визначення місця України серед інших країн світу в розрізі рівня розвитку економіки знань залишаються поза увагою цих дослідників. З огляду на це тема статті є актуальною та своєчасною для обговорення.

Спробу кількісно виміряти рівень знань у міждержавному розрізі здійснив Департамент економічного й соціального розвитку Секретаріату ООН (UNDESA), фахівці якого виділили індикатори для визначення індексу розвитку суспільства знань. Так, до них віднесено: кількість років у середньому навчання у школі, молодь серед населення, поширення газет, використання Інтернет, користування телефоном, витрати на НДНТР (наукові дослідження й науково-технічні розробки), свобода суспільства від корупції, дитяча смертність, розподіл доходу (індекс Джині), захист окремих територій, викиди CO₂, витрати на охорону здоров'я, витрати на освіту, витрати на оборону, оцінка

кількості тих, хто навчається, на одного вчителя. Дані показники оцінені у 146 країнах, за результатами чого побудований рейтинг, який дає підстави проводити аналіз стану справ в економіці знань [9]. Незважаючи на комплексність дослідження даний індекс не можна використовувати як абсолют для остаточного прийняття рішень й окреслення стратегії змін, визначення його рівня доцільно проводити з урахуванням культурних традицій й ментальності суспільства. За результатами дослідження, проведеного UNDESA, індекс суспільства знань в 2011 р. в Україні складає 0,573 із 1,000 можливого, що відповідає 46 місцю із 146 обстежених країн. Першу трійку країн у цьому списку складають відповідно Швеція з індексом 0,943, Фінляндія (0,922), Данія (0,916), Росія у цьому рейтингу займає 55 позицію із значенням показника 0,578, а Україна знаходиться між Росією та Македонією (0,565).

Звичайно, місце, яке зайняла Україна, свідчить про надто низький рівень розвитку суспільства знань, що неприпустимо при орієнтації держави на інноваційно-інтелектуальний шлях розвитку країни. Тому необхідно проаналізувати ті чинники, які обумовлюють розвиток країни у вимірі економіки знань, що й виступає метою статті.

Автори на основі досліджень UNDESA пропонують для оцінки економіки знань проводити комплексний аналіз впливу чинників, серед яких доцільно відокремити рівень розвитку освіти, комунікаційних технологій, науки та інтелектуального капіталу. Врахування всіх показників, що формують чинники впливу на економіку знань, статистично означити досить складно, тому за кожною групою чинників наведений аналіз деяких показників.

Рівень розвитку освіти є тим чинником, що акумулює надбання попередніх й теперішніх зусиль з боку суб'єктів освітніх послуг, тобто визначає ефективність дії різних контрагентів (державних органів, користувачів й генераторів освітніх послуг) з якості й кількості їх надання. Показники, що формують цей чинник, – це рівень та джерела фінансування освіти; кількість років у середньому навчання в школі; кількість вчителів на 1000 осіб, які навчаються у школі; кількість навчальних закладів у розрізі рівнів акредитації тощо. Так, частка державних витрат на освіту до ВВП яскраво ілюструє ту роль, яку вона відіграє в різних країнах світу й в залежності від рівня їх розвитку (табл. 1).

Динаміка значень витрат на освіту до ВВП змінилася у всіх наведених країнах. Приклад Росії демонструє надшвидкі темпи розвитку економіки, що обумовлений й розвитком освіти, на яку у 2012 році витрачається 4,1% ВВП, що на 1,2% вище значення дванадцятирічної

давнини. Пожвавлення соціально-економічного становища в Україні зумовлено поряд з іншими чинниками й розвитком освіти, у тому числі вищої, що підтверджується зростанням аналізованого показника на 1,1% за 2000-2012 рр.

Таблиця 1 – Державні витрати на освіту до ВВП, %¹

Країни Рік	Біло- русь	Бол- гарія	Іта- лія	Росія	США	Украї- на	Фін- ляндія	Фран- ція
2000 рік	6,0	–	4,5	2,9	5,1	4,2	6,0	5,7
2012 рік	4,55	4,4	4,7	4,1	5,4	5,3	6,8	5,9

¹ – наведено за [9, 10]

В статистичних показниках Всесвітнього банку показники освіти України знаходяться на рівні показників розвинутих європейських країн. Проте існує ряд проблем й труднощів розвитку цієї важливої галузі – базису економіки знань. Так, в посланні Президента України В. Януковича до Українського народу [11] зазначено про необхідність проведення змін підходів державної політики в освітньо-науковій сфері, що надасть можливість скористатися перевагами інтелектуального потенціалу в інтересах народу України, а також оперативно виправити недоліки і припинити негативні тенденції.

Важливим кроком в даному напрямі повинно стати вдосконалення системи оцінювання знань і навичок, набутих в процесі навчання, інструментом реалізації чого має слугувати система зовнішнього незалежного тестування.

При розгляді рівня розвитку вищої освіти важливим індикатором виступає рейтинг університетів світу. Так, жоден вітчизняний ВНЗ не входить до рейтингу п'ятиста кращих вищих навчальних закладів світу. Причому їх кількість занадто велика порівняно з іншими країнами світу: якщо в Україні підготовку фахівців із вищою освітою здійснює 881 вищий навчальний заклад, то в Німеччині – 72, Франції – 71, Великобританії – 113.

Рівень розвитку комунікаційних технологій представлений показниками інформаційної мобільності населення, дані про які наведені в табл. 2 і 3.

У 2000 році в Україні спостерігається одне з найменших значень кількості Інтернет-користувачів (0,72%) й мобільних телефонів на 100 мешканців (1,67 осіб), що відбиває негативні тенденції розвитку знань в умовах інформаційного суспільства. Проте за даними показниками спостерігається позитивна динаміка в 2012 р. – 33,7% та 123,05 осіб відповідно. В Швеції в 2012 р. Інтернетом користується 94% населен-

ня, що відповідає найбільшому показнику у світі у 2012 році, а населення всіх вказаних країн, за виключенням Таджикистану, має більше одного мобільного телефону в розрахунку на кожного її мешканця. Телекомунікаційні технології дозволяють користувачам обмінюватися інформацією з найменшими витратами часу й зусиль, допомагають у формуванні інформаційно-інтелектуальних продуктів, працювати у режимі on-line, вони є основою функціонування віртуальних організацій.

Таблиця 2 – Показники інформаційної мобільності населення країн у 2000 та 2012 рр.²

Показники	Роки	Білорусь	Росія	Таджи- кистан	Україна	Фінляндія	Швеція
Кількість Інтернет-користувачів, % до всього населення	2000	1,86	1,98	0,05	0,72	37,25	45,96
	2012	46,91	53,27	14,51	33,70	91,00	94,00
Кількість користувачів мобільним телефонним зв'язком на 100 мешканців, осіб	2000	0,49	2,22	0,02	1,67	72,07	71,92
	2012	112,06	183,52	92,22	123,05	172,51	122,62

² – наведено за [11]

Україну в даних дослідження віднесено до країн з економікою, що розвивається. Всі показники розвитку телекомунікаційних технологій безупинно збільшуються, окрім користувачів фіксованого телефонного зв'язку на користь збільшенню мобільних телефонів. Так, кількість домогосподарств із комп'ютерами в 2010 р. збільшилася на 8,2% на 100 осіб порівняно з даними 2005 р., користувачів мобільними телефонами стало в 2013 р. на 66,5% разів більше. Навіть позитивна зростаюча динаміка по Україні не може зрівнюватися з даними по країнах з розвинутою ринковою економікою: в 2013 р. мобільними телефонами користується 128,2 осіб із 100, мають доступ до Інтернет в розрізі домогосподарств – 76,8 із 100.

Науково-дослідна діяльність є прерогативою економіки знань, тому ті країни, які розуміють важливість функціонування й генезису інтелектуального капіталу, не ставлять під сумнів доцільність розвитку наукових досліджень. Так, в табл. 4 наведений рівень національних витрат на НДКР як відносна величина, що розрахована як загальний обсяг державних та приватних витрат на НДКР протягом календарного року, включаючи державні бюджети всіх рівнів, бюджети комер-

ційних установ, гранти та пожертви приватних фондів та неурядових організацій, виражений у відсотках до ВВП.

Таблиця 3 – Динаміка рівня розвитку комунікаційних технологій у 2005-2013 рр., % на 100 осіб населення³

Групи країн	Роки	Кількість користувачів фіксованого телефонного зв'язку	Кількість користувачів мобільним телефоном	Кількість домогосподарств з комп'ютерами	Домогосподарства із доступом в Інтернет вдома
Країни з розвинутою ринковою економікою	2005	47,2	82,1	55,5	50,9
	2010	44,7	115,0	71,4	67,3
	2013 ⁴	41,6	128,2	-	76,8
Країни з економікою, що розвиваються	2005	12,7	22,9	14,6	7,8
	2010	12,0	69,0	22,8	21,2
	2013 ⁴	11,1	89,4	-	30,7
В середньому у світі	2005	19,1	33,9	26,2	15,8
	2010	17,8	77,2	36,2	29,5
	2013 ⁴	16,5	96,2	-	38,8

³ – наведено за [12]

⁴ – прогнозовані значення

Таблиця 4 – Дані про рівень витрат на НДДКР в 2010 р., % до ВВП⁵

Країни	Рівень витрат
Беларусь	0,64
Болгарія	0,6
Італія	1,26
Китай	1,7
Росія	1,16
США	2,9
Україна	0,86
Фінляндія	3,88
Франція	2,25
Японія	3,36

⁵ – наведено за [9]

Виходячи з того, скільки уряд витрачає на проведення наукових досліджень можна судити про пріоритетність розвитку науки в країні, ту роль, яку вона відіграє при досягненні стратегічних цілей. Так, за вказаним показником лідером у світі в 2010 р. стає Ізраїль із значенням рівня витрат на НДДКР з поміткою 4,4%. Останнє 91 місце в світі за-

ймає Гамбія із значенням показника на рівні 0,02%. Україні займає 36-те місце із значенням 0,86%, випереджаючи такі країни, як Туреччина, Латвія, Гонконг тощо.

Триєдність «освіта-наука-виробництво» спостерігається у тих країнах, які прагнуть максимально ефективно нарощувати та використовувати інтелектуальний потенціал.

Ще одним показником, який свідчить про пріоритетність науки та її розвиток, є кількість дослідників на 1 млн. мешканців країни (табл. 5).

Таблиця 5 – Кількість дослідників на 1 млн. мешканців країни, осіб⁶

Роки	Корея	Росія	Україна	Фінляндія	Франція	Японія
1996	2 213	3 788	2 915	–	2 660	5 251
2000	2191	3 451	1 826	6 732	2 906	5 151
2005	3 823	3 228	1 467 ⁷	7 545	3 296	5 360
2010	5 451	3 078	1 321	7 717	3 789	5 151

⁶ – наведено за [10]; ⁷ – значення 2006 р.

Мінімальне значення за даним показником за період 1996-2010 рр. спостерігається в Україні (2010 р. – 1321 дослідників), а максимальне – у Фінляндії (2010 рік – 7717 осіб). Даний показник тісно корелює з рівнем соціально-економічного розвитку країни. Так, в Україні кількість дослідників у 2010 р. скоротилася на 120,67% порівняно з даними 1996 р., найближчому сусіді Росії – на 23,07%, а в Кореї – збільшилася на 146,32%, у Франції – на 42,44%. Такий розподіл даних свідчить, по-перше, ту роль, яку відіграє фундаментальна наука у створенні нових знань, по-друге, ступінь мотивації науковців, які зайняті генерацією нових знань, по-третє, місце країни у міжнародному співтоваристві в залежності від її науково-технічного потенціалу та активізації розвитку інтелектуального капіталу.

Створення економіки знань стикається у нашій країні з безліччю проблем, серед яких можна виділити наступні: фінансування освіти й науки за остаточним принципом; в структурі експорту вагома частка припадає на продукцію сировинних галузей; відсутність єдиної стратегічної орієнтації держави на розвиток наукового потенціалу, кадрів, технологічної бази. Основними напрямками подолання вказаних проблем може стати: використання зарубіжного досвіду у створенні умов для запровадження знаннєвомістких технологій теорій людського та інтелектуального капіталу; налагодження випуску наукомісткої конкурентоспроможної продукції; стабілізація й поступове зміцнення політичної ситуації в країні, що є індикатором розвитку всіх інших сфер:

соціально-економічної, законодавчої, науково-технологічної, природо-охоронної тощо.

Запропоновані напрями розвитку економіки знань та ролі інтелектуального капіталу в цьому процесу не є виключними й остаточними, а їх якнайшвидша реалізація дозволить перейти від ресурсної до наукомісткої країни, яку поважають у світі, думку якої враховують при прийнятті важливих економічних, соціальних та політичних рішень.

1. Стратегія сталого розвитку Харківської області до 2020 року. – Електронне видання]. – Режим доступу: <http://www-rada.univer.kharkov.ua/files/strategy.pdf>
2. Постанова ВРУ «Про концепцію науково-технологічного розвитку України» // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 37. – ст. 336: [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/916-14>
3. Бажал Ю.М. Знаннєва економіка: теорія і державна політика / Ю.М. Бажал // Економіка і прогнозування. – 2003. – № 3. – С. 71-86.
4. Букович У. Управление знаниями: руководство к действию: Пер с англ. / У. Букович, Р. Уилльямс. – М.: ИНФРА-М, 2002. – XVI. – 504 с.
5. Мусіна Л.О. Основні засади переходу до економіки знань: перспективи для України / Л.О. Мусіна // Економіка і прогнозування. – 2003. – № 3. – С. 87-107.
6. Scarborough H., Swang J., Preston J. (1999) Knowledge Management: A literature review, Institute of Personnel and Development, London.
7. Соколик М.П. Індекс розвитку суспільства знань в Україні 1/ М.П. Соколик // Економіка і прогнозування. – 2007. – № 4. – С. 7-24.
8. Tan J. (2000) Knowledge Management: just more buzzwords? British Journal of Administrative Management, March – April, pp 10-11.
9. Офіційний сайт інформаційно-аналітичної агенції «Центр гуманітарних технологій». – [Електронний ресурс]. –<http://gtmarket.ru/ratings>
10. Офіційний сайт Інституту статистики ЮНЕСКО: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://stats.uis.unesco.org/unesco/ReportFolders/ReportFolders.aspx>
11. Послання Президента України Віктора Януковича до Українського народу (з Експертною доповіддю НІСД «Україна XXI століття. Стратегія реформ і суспільної консолідації») / укладач А.В. Єрмолаєв. – К.: НІСД, 2010. – 128 с.
12. Офіційний сайт спеціалізованої організації ООН з ІКТ «МСЕ»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.itu.int/ITU-D/ict/>

Отримано 25.10.2013